

**A keresztények jogi helyzete a Decius előtti időkben.
Észrevételek Grüll Tibor tanulmányára**

A római keresztényüldözések jogi háttere a szakirodalomban a 19. századtól a mai napig rendkívül vitatott. Az alapvető problémát a jogi források hiánya okozza. E hiányosság érthető: a keresztény korban készített császári rendeletgyűjteményekben (így a Codex Theodosianusban, illetve a Codex Iustinianusban) a hatályon kívül helyezett keresztényellenes rendeletek természetesen nem kaptak helyet, s a római jogtudósok műveiből vett részleteket tartalmazó iustinianusi Digestából is kimaradtak a keresztények büntetőjogi felelősségre vonásával kapcsolatos szövegrészek. Pedig Lactantiustól tudjuk, hogy Ulpianus – akinek a műveiből a Digesta fragmentumainak egyharmada származik – a *De officio proconsulis* című (a Digesta által sokszor idézett) munkája 7. könyvében összegyűjtötte azokat a császári leiratokat (*rescripta principum*), melyek a keresztényekkel szemben alkalmazandó büntetésekről rendelkeztek.²

A ránk maradt – nem jogi – irodalmi források alapján számos szerző képviseli azt az álláspontot, hogy az első keresztényüldöző császárok valamelyike (a legnagyobb valószínűség szerint Nero) a kereszténységet egy jogszabállyal teljes egészében betiltotta.³ Sok más – szintén neves, nemzetközi szinten elismert – szerző ezt az általános jellegű jogszabályi tilalmat tagadja.⁴ Az utóbbi szerzők közé tartozik Grüll Tibor is, aki egy most megjelent tanulmányában arra az álláspontra helyezkedik, hogy a római jogalkotók szándékosan olyan törvényeket hoztak, melyekről tudták, hogy azokat a keresztények nem fogják betartani, mert az előírt magatartás (pl. a római istenek tiszteletére történő áldozatbemutatás) a vallásukkal ellentétes volna. Ily módon a kereszténység kifejezett betiltása nélkül is megfelelő jogalapot tudtak teremteni a kereszténység üldözésére, az új vallás visszaszorítására.⁵

Ezzel az állásponttal nem értek egyet. A nyilvános áldozatbemutatást csak Decius írta elő, akinek a 249 végén vagy 250 elején kiadott rendelete valószínűleg nem kifejezetten a keresztények ellen irányult, bár kétségkívül a keresztények váltak annak igazi kárvallottjaivá.⁶ A kérdés az, hogy a Decius előtti időkben milyen jogalapon indítottak büntetőeljárásokat a keresztények ellen.

¹ Intézetigazgató egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet.

² Lactantius: *Divinae institutiones* 5,11,19. Lactantius közlésének hitelességét nagyban megerősíti, hogy Ulpianus említett műve 7. könyvének ránk maradt fragmentumai büntetőjogi tárgyúak (lásd pl. Ulpianus D. 48,4,1-2; 48,13,7-8).

³ Lásd pl. Crook, John A.: *Law and Life of Rome, 90 B.C.-A.D. 212*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1967, 278-280. o.; Keresztes, Paul: *The Imperial Roman Government and the Christian Church I. From Nero to the Severi*. In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 2.23.1, 1979, 286. o.; Ladocsi Gáspár: *Keresztényüldözés a Római Birodalomban*. Szent István Társulat, Budapest, 2018, 26, 32, 38. o.

⁴ Lásd pl. Sherwin-White, A. N.: *The Early Persecution and Roman Law Again*, 202. o. In *The Journal of Theological Studies*, Vol. 3, 1952, 199-213. o.; Barnes, T. D.: *Legislation against the Christians*, 48. o. In *The Journal of Roman Studies*, Vol. 58, 1968, 32-50. o.; Robinson, O. F.: *The Repression of Christians in the Pre-Decian Period: A Legal Problem Still*, 284. o. In *Irish Jurist*, Vo. 25-27, 1990-1992, 269-292. o.

⁵ **Grüll Tibor: „Non licet esse vos!” A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64–260)**. In *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve*, Vol. 5, 2022, 52-80. o.

⁶ Vö. Pohlsander, Hans A.: *The Religious Policy of Decius, 1831-1832*. o. In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 2.16.3, 1986, 1826-1842. o.; Rives, J. B.: *The Decree of Decius and the Religion of Empire*, 140-144. o. In *The Journal of Roman Studies*, Vol. 89, 1999, 135-154. o.; Perendy László: *Egyházüldözés a III. század közepén Cyprianus levelezésének tükrében*, 192. o. In *Teológia*, 2015/3-4. szám, 190-202. o.

Véleményem szerint azok a szerzők értelmezik helyesen a forrásokat, akik amellet érvelnek, hogy a keresztény vallás követését az 1. századtól fogva általános jelleggel – direkt módon – jogszabály (császári rendelet vagy szenátusi határozat) tiltotta a Római Birodalomban. Erre utalnak Athénagorasz 176–180 között írt sorai, melyekben a hitvédő a keresztények ellen hozott törvényről tesz említést, indokolatlannak tartva e törvény megalkotását.⁷ Tertullianus a 197-ben írt védőbeszédében szintén utal a keresztények ellen hozott törvényre, rámutatva arra, hogy e törvény igazságtalan, hiszen olyat tilt, ami nem rossz, hanem jó; azt a törvényt pedig, mely igazságtalannak bizonyul, el kell törölni.⁸ A nagy hitvédő e szavai egyértelműen bizonyítják, hogy a keresztény vallás követését jogszabály tiltotta.

Erdemes itt egy megjegyzést tenni Tertullianusszal kapcsolatban. Máig eldöntetlen az a kérdés, hogy az apológéta és az a szintén Tertullianus nevű jogtudós, akinek a műveiből több részlet is megtalálható a iustinianusi Digestában,⁹ s akire maga Iustinianus is hivatkozik egyik rendeletében,¹⁰ ugyanaz a személy-e. Barnes e személyi egyezést többek között azért tartja kizártnak, mert a hitvédő a kereszténység jogszabályi tilalmáról beszél, ami olyan súlyos tévedés, melyet egy jogtudós soha sem követett volna el.¹¹ Számomra megdöbbenő Barnes ostoba felfuvalkodottsága: hogyan gondolhatja azt egy 20. századi történész, hogy jobban ismeri az első századokban élt keresztények jogi helyzetét az akkor élt hitvédőnél?¹²

Igaz, hogy a keresztény vallás követését tiltó jogszabályt se a pogány, se a keresztény szerzők nem határozzák meg pontosan és a szövegét sem idézik szó szerint sehol. Ezt azonban véleményem szerint csak azért nem teszik, mert e jogszabály léte és tartalma köztudott volt. Ahogy ma is jól tudjuk, hogy az autóvezetéshez jogosítvány kell, anélkül, hogy az ezt előíró jogszabály adatait (a jogalkotó szervet, a jogszabály típusát, sorszámát, kihirdetésének, hatályba lépésének időpontját) ismernénk és pontos szövegét valaha is láttuk volna.

Tacitus szerint a 64. évi római tűzvész ügyében Nero azért a keresztényeket nyilvánította bűnösökké, mert a keresztényeket a tömeg már amúgy is gyűlölte a bűneik (*flagitia*) miatt.¹³ A keresztényekről ugyanis az a hír járta, hogy csecsemőgyilkos emberevők, akik éjszakánként vérfertőző orgiákat rendeznek.¹⁴ A keresztényellenes propaganda – melyet Szent Jusztiносz és Órigenész szerint központilag szerveztek és irányítottak¹⁵ – olyan jól működött, hogy az emberek elhitték e rágalmat. Egy ilyen izzó keresztényellenes néphangulat közepette egyáltalán nem meglepő, hogy Nero rendeleti úton betiltotta a keresztény vallást, kimondva azt, hogy keresztényeknek nem szabad létezniük. Suetonius Nero tiltó rendelkezései között tesz említést arról, hogy halálbüntetést szabott ki a keresztényekre, ami arra utal, hogy a császár a keresztények *ad hoc* megbüntetésén túl az új (hamisnak bélyegzett) vallást be is tiltotta.¹⁶ Az, hogy Tertullianus Nero keresztényellenes intézkedését egy helyen – a jogforrások esetében használt pontos műszavak helyett – *institutumnak* nevezi (ami egyébként utasításnak is fordítható),¹⁷ nem bizonyítja azt, hogy Nero nem bocsátott ki

⁷ Athénagorasz: *Legatio* 7,1.

⁸ Tertullianus: *Apologeticum* 4. Vö. Sárly Pál: Az ókeresztény államelmélet alapvonalai. Nemzeti Közszerzőgálati Egyetem, Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest, 2020, 45–46. o.

⁹ Tertullianus D. 1,3,27; 29,1,23.33; 41,2,28; 49,17,4.

¹⁰ C. 5,70,7,1.

¹¹ Barnes, Timothy David: *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Clarendon Press, Oxford, 1971, 27–28. o.

¹² Szerintem egyébként a személyi egyezést valószínűsíti az, hogy a jogtudós Tertullianus a katonai különvagyonról (*De castrensi peculio*) írt művet, az apológétáról pedig tudjuk, hogy apja a római hadsereg tisztje volt (vö. Tertullianus: *Apologeticum* 9,2), teológiai műveiben sokat foglalkozott a katonai szolgálat kérdéseivel, s gyakran használt katonai metaforákat.

¹³ Tacitus: *Annales* 15,44.

¹⁴ Szent Jusztiносz: *Apologia* I. 26,7; *Dialogus cum Tryphone Iudaeo* 10,1; Tertullianus: *Apologeticum* 7,1–2; Minucius Felix: *Octavius* 9,5–7; Euszebiosz: *Historia ecclesiastica* 5,1,14–15.

¹⁵ Szent Jusztiносz: *Dialogus cum Tryphone Iudaeo* 17,1; Órigenész: *Contra Celsum* 6,27.

¹⁶ Suetonius: *Nero* 16,2.

¹⁷ Tertullianus: *Ad nationes* 1,7,9.

rendeletet a keresztényekkel kapcsolatban. Sulpicius Severus Krónikájában egyértelmű utalást találhatunk arra nézve, hogy Nero uralkodása idején a keresztény vallást jogszabály betiltotta.¹⁸ Szent Apollonius aktájában Perennis helytartó egy szenátusi határozatra hivatkozik: „a szenátus határozata az, hogy keresztények egyáltalán ne legyenek!”¹⁹ Lehetséges, hogy a keresztény vallás követését egy szenátusi határozat tiltotta meg, mely Nero javaslatára született.²⁰

A hagyomány szerint Domitianus uralkodása idején sok keresztényt száműztek, így került például Szent János apostol Patmosz szigetére.²¹ Ha ez igaz, akkor ebből az következik, hogy a keresztényekre a Nero által alkalmazott halálbüntetésen kívül más büntetés is kiszabható volt.

Az ifjabb Plinius helytartó és Traianus császár híres levélváltásából világosan kitűnik, hogy a keresztény vallás követését előzőleg hivatalosan betiltották.²² Plinius olyan személyekről ír, akik ellen törvényszéke előtt a kereszténység vádját emelték. Azokat, akik kereszténynek vallották magukat, s e vallomásuk mellett csökönnyösen kitartottak, a *proconsul* kivégeztette, míg azokat, akik tagadták keresztény voltukat, s ezt be is bizonyították áldozatbemutatással és Krisztus gyalázásával, elbocsátotta. Traianus helyeselte ezt az eljárást. A császár válaszleveléből is egyértelműen kitűnik, hogy a keresztények közé tartozás vád tárgyát képezhette, s aki kereszténynek vallotta magát, büntetendő volt.

Plinius jól tudta, hogy keresztényeknek nem szabad létezniük, s tudta azt is, hogy e tilalom összefügg a keresztények szörnyű büntetteivel, de a keresztények felelősségre vonásának több részletkérdésével nem volt tisztában. Ez abból fakadhatott, hogy a keresztény vallást betiltó jogszabály nagyon tömören fogalmazott; nagyon valószínű, hogy e jogszabály tényleg csak annyit mondott ki, amire Tertullianus – Grüll tanulmányának címében is idézett – szavaiból következtethetünk: „*Non licet esse Christianos*”, vagyis „Keresztényeknek nem szabad létezniük!”²³ Így a helytartó bizonytalan volt többek között abban a kérdésben, hogy a keresztény hit megvallása elegendő-e a büntetés kiszabásához, vagy az elítéléshez a keresztény vallással (ahogy írja, a „keresztény névvel”) összefüggő büntettek (*flagitia cohaerentia nomini*) elkövetésének bizonyítása is szükséges. E probléma felvetése jól tükrözi, hogy az intenzív keresztényellenes propaganda hatására a rómaiaknak – ahogy Henrichs megfogalmazza – *a priori* meggyőződésévé vált, hogy a keresztények szörnyű bűnöket követnek el.²⁴

A császár válasza szerint az elítéléshez elegendő volt, ha a vádlott kereszténynek vallotta magát, nyilvánvalóan azért, mert ez önmagában már jogellenes magatartásnak minősült. A keresztények közé tartozásukat elismerő vádlottak esetében tehát szükségtelen volt más bűnök elkövetésének vizsgálata. Éppen ezt kifogásolták leginkább az apológéták: a keresztények felett ítélkezők nem foglalkoznak azzal, hogy a vádlottak ténylegesen követtek-e el bármi rosszat, a megbüntetésükhöz elegendő, ha kereszténynek vallják magukat.²⁵

Mommsen és az őt követő Hardy szerint a római *magistratus*oknak semmiféle keresztényellenes törvényre nem volt szükségük ahhoz, hogy a keresztények ellen eljárjanak, mert saját belátásuk alapján, a rendfenntartó, ún. *coercitió*s jogkörüket gyakorolva, peren kívül

¹⁸ E 400 körül írt mű Szent Péter és Szent Pál apostolok kivégzésével kapcsolatban törvényeket (*leges*) említ, melyek a keresztény vallást betiltották, s hirdetményekre utal, melyeken az állt, hogy keresztényeknek nem szabad létezniük (Sulpicius Severus: *Chronica* 2,29,3).

¹⁹ Acta S. Apollonii 23 (Orosz László ford.).

²⁰ A szakirodalomban olyan álláspont is létezik, hogy még Tiberius uralkodása idején született egy ilyen tartalmú szenátusi határozat (lásd Sordi, Marta: *Il Cristianesimo e Roma*. Capelli, Bologna, 1965, 26. o.), ami azonban nem tűnik valószínűnek.

²¹ Vö. Euszebiosz: *Historia ecclesiastica* 3,18.

²² Plinius: *Epistulae* 10,96–97. E levelek szövegét az alábbiakban Borzsák István fordításában idézem.

²³ Tertullianus: *Apologeticum* 4,4.

²⁴ Henrichs, Albert: Pagan Ritual and the Alleged Crimes of the Early Christians: A Reconsideration, 21. o. In Granfield, Patrick - Jungmann, Josef Andreas (Hrsg.): *Kyriakon*. Festschrift Johannes Quasten. Verlag Aschendorff, Münster Westfalen, 1970, Vol. I, 18–35. o.

²⁵ Vö. Szent Jusztinosz: *Apologia I.* 4,4–6; 7,4; Athénagorasz: *Legatio* 2; Tertullianus: *Apologeticum* 2,5.

is kiszabhattak büntetéseket azokra, akik megsértették az államvallás szabályait.²⁶ Plinius levele ellentmond ennek az elméletnek, hiszen a levélben olvasható, hogy a keresztények ügyében magánszemélyek vádemelése alapján törvényszéki, peres, ún. *cognitiós*, és nem peren kívüli, rendészeti jellegű, *coercitiós* eljárások folytak.

Az igaz, hogy a helytartók rendelkeztek egy bizonyos diszkrecionális jogkörrel, mely alapján – meghatározott keretek között – szabadon dönthettek arról, hogy helyt adnak-e a vádemelési kérelmeknek vagy nem. A jogszabályi alapot nélkülöző vádemelési kérelmeket azonban legtöbbször valószínűleg elutasították. Így járt el Gallio, Achaea *proconsulja* is, amikor a Pál apostol ellen megfelelő jogalap nélkül vádat emelni kívánó zsidókat elkergette ítélszéke előtt.²⁷

Ha a helytartó nem tudta eldönteni, hogy egy bizonyos magatartást büntessen-e vagy nem, levélben megkérdezte erről a császárt. Így tett például az a helytartó is, akinek (Septimius) Severus és Antoninus (Caracalla) azt válaszolta, hogy a magzatát elhajtó asszonyt száműzze egy időre tartományából, mert gyalázatos lenne büntetlenül hagyni azt, aki a férjét megfosztotta gyermekétől.²⁸ Ilyen esetben a császári *rescriptum* – mint jogforrás – megfelelő jogalapot biztosított a büntetés kiszabásához. Pliniusnak a felől, hogy a keresztényeket büntetni kell, nem volt kétsége, a büntetés jogalapja tehát ismert volt előtte, csak bizonyos részletkérdésekkel nem volt tisztában.

Sherwin-White – a keresztény vallás követésének római jogi tilalmát határozottan tagadva – azt állítja, hogy a keresztényeket makacosságuk (*contumacia*) miatt ítélték el, mert nem voltak hajlandóak megtagadni hitüket a *magistratus* parancsára.²⁹ Plinius valóban azt írja, hogy csak azokat végeztette ki, akik büntetéssel való többszöri megfenyegetésük ellenére továbbra is kereszténynek vallották magukat, s így „makacosságukért és csökönyösségükért megérdemelték ezt a büntetést.” Érezzük, hogy Sherwin-White eszmefuttatása mennyire hiányos: nem válaszol arra a kérdésre, hogy a *magistratus* milyen alapon adott parancsot a keresztény vallás megtagadására. Ezt az alapot nyilván egy jogszabály képezte, mely megtiltotta a keresztény vallás követését.

Más szerzők úgy vélik, hogy a keresztényeket – kifejezetten ellenük hozott törvény hiányában – az egyes közönséges bünteteket (így pl. a gyújtogatást, az emberölést, a vérfertőzést, a szentségtörést, a felségsértést) szankcionáló törvények alapján ítélték el.³⁰ Ez az elmélet sem fogadható el, hiszen ebben az esetben az egyes közönséges büntetnek elkövetését a törvényszéki eljárások során bizonyítani kellett volna. Mint már említettük, a keresztény szerzők folyton hangsúlyozták, hogy bármiféle gonosztett bizonyítása nélkül, csupán a kereszténységük miatt ítélik el őket. „Mint keresztényeket ítélnék el bennünket” – írja például Szent Jusztinosz egy helyen.³¹ Ez pedig csak úgy magyarázható, hogy létezett egy jogszabály, mely a kereszténységet betiltotta, s e tilalom megszegéséért büntetés járt.

A kereszténység jogszabályi tilalmát tagadó szerzők leginkább azzal próbálnak meg érvelni, hogy a keresztények üldözése nem volt folyamatos, s az első századokban nem terjedt ki az egész birodalomra. Az üldözések szórványos jellege elsősorban abból fakadt, hogy a keresztények ellen a hatóságok sokáig csak magánvád alapján jártak el. Traianus császár is ezt írta Pliniusnak: „Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban följelentik és vádolják őket, büntetendők...” Ha tehát nem léptek fel ellenük magánvádlók, a keresztények békében élhettek.

²⁶ Mommsen, Theodor: Der Religionsfrevl nach römischem Recht, 398-416. o. In Historische Zeitschrift, Vol. 64, No. 3, 1890, 389-429. o.; Hardy, E. G.: Christianity and the Roman Government: A Study in Imperial Administration. George Allen & Unwin, London, 1925, 57-58. o.

²⁷ ApCsel 18,12-17.

²⁸ Marcianus D. 47,11,4.

²⁹ Sherwin-White: i.m. 210-212. o.

³⁰ Lásd elsősorban Max Conrat (Cohn): Die Christenverfolgungen im römischen Reiche vom Standpunkte des Juristen. J. C. Hinrichs, Leipzig, 1897, 76. o.

³¹ Szent Jusztinosz: *Apologia I.* 4,5 (Vanyó László ford.).

Sok elkövető ma is büntetlen marad a felelősségre vonásához szükséges magánvád vagy magánindítvány hiánya miatt. Helyesen állapítja meg Ste. Croix, hogy a közvélemény („*common opinion*”) kulcsszerepet játszott a keresztényüldözések történetében.³² A keresztényellenes propaganda valószínűleg nem jutott el a birodalom minden területére, illetőleg nem volt mindig és mindenhol egyaránt sikeres; nem mindig és nem mindenhol sikerült a közhangulatot a keresztények ellen fordítani.

A helyi lakosság tagjai konkrét, egyéni sérelmek hiányában feltehetőleg csak ritkán fordultak a hatósághoz a keresztényekkel szemben. Könnyen elképzelhető, hogy Plinius előtt azért szaporodtak meg a feljelentések és a vádemelések, mert a kereszténység terjedése érzékeny anyagi veszteséget okozott azoknak, akik a pogány szertartásokhoz szükséges árucikkkel kereskedtek.³³ A helytartó szerint a kereszténység elleni hivatalos fellépése folytán a helyzet máris javulni kezdett: „a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő.”

Azt is érdemes ehhez hozzátenni, hogy a birodalom pogány lakossága a járványok kitörése, a természeti csapások, a rossz termés és a háborús vereség mögött mindig isteni büntetést látott. Ennek okait keresve könnyű volt rámutatni a keresztényekre, akik megvetették a római isteneket. Ha bajok történtek, fellángoltak a keresztényüldözések, de ha minden jól ment, nem törődtek a keresztényekkel, s így az egyházi közösségek békében élhettek.

A római *magistratus*soknak Tertullianus korában is a Traianus által összegzett szabályokat kellett követniük.³⁴ Grüll jogi szempontból abszurdnak tartja, hogy közel száz évvel később még mindig Traianus levelére hivatkozva folytatták le a keresztények elleni pereket. Pedig nincs ebben semmi meglepő: a rómaiaktól távol állt a jogszabályok gyakori módosítása, ami korunk jellemzője. A XII táblás törvény számos rendelkezését a iustinianusi korban (vagyis ezer évvel a törvény megalkotása után) is alkalmazták.

Hadrianus valószínűleg csak megerősítette a korábbi szabályokat, bár a császár levelét, melyet Minicius Fundanusnak, Asia *proconsuljának* küldött,³⁵ a szakirodalomban – ahogy azt Grüll is írja – többféleképpen is értelmezik. Egyes szerzők szerint Hadrianus kizárólag közönséges bűncselekmények miatt engedte meg a keresztények elleni eljárást.³⁶ Mások szerint a császár a közrend védelmében újra kimondta, hogy a keresztényeket szabályos bírósági eljárások során kell felelősségre vonni, s nem szabad őket a népharagnak kiszolgáltatni.³⁷ Egyértelműen ez az utóbbi álláspont a helyes, hiszen az előbbi értelmezés nem egyeztethető össze azokkal a forrásokkal, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy a keresztényeket továbbra is büntetni lehetett pusztán amiatt, hogy keresztényeknek vallották magukat. Ahogy Bickerman rámutat, a bírósági út garantálása számos előnnyel járt a keresztények számára.³⁸ Mint már fentebb is említettük, a keresztényeket nem csak halálbüntetéssel lehetett sújtani: sokakat bányamunkára ítélték, másokat különböző szigetekre száműztek.³⁹ Az eljárások kimenetele nagyban függött a bírók magatartásától, jellemétől, a keresztényekről alkotott egyéni

³² Ste. Croix, G. E. M. de: Why were the Early Christians Persecuted?, 15. o. In Past & Present, Vol. 26, 1963, 6-38. o.

³³ Vö. Fletcher, Samuel: Temples, Coins, and Persecution: Why the Pagans Persecuted the Early Christians?, 116. o. In Studia Antiqua, Vol. 6, No. 1, 2008, 115-118. o.

³⁴ Vö. Tertullianus: *Apologeticum* 2,6-7.

³⁵ A levél szövegét Szent Jusztinosz (*Apologia* I. 68,6-10) és Euszebiosz (*Historia ecclesiastica* 4,9,1-3) is közli.

³⁶ Lásd pl. Friend, W. H. C.: Martyrdom and Persecution in the Early Church: A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus. Basil Blackwell, Oxford, 1965, 225. o.

³⁷ Lásd pl. Bickerman, E. J.: Trajan, Hadrian and the Christians, 312. o. In Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, Vol. 96, 1968, 290-315. o.

³⁸ Bickerman: i.m. 313. o.

³⁹ Tertullianus: *Apologeticum* 12,5.

véleményüktől. Tertullianus szerint volt olyan helytartó, aki maga oktatta ki a keresztény vádlottakat arra, miként válaszoljanak a kérdéseire annak érdekében, hogy felmenthesse őket.⁴⁰

Úgy tűnik, hogy a keresztények felelősségre vonásának rendje lényegesen a későbbiekben sem változott.⁴¹ A fentebb említett források mellett a vértanúk aktái és szenvedéstörténetei is arra engednek következtetni, hogy a keresztény vallás követését jogszabály tiltotta, s az elítéléshez elegendő volt az, ha a vádlottak – a bíró fenyegetése ellenére – kitartottak hitük mellett. Szent Epipodius és társát, Alexandert, már a tárgyalásuk előtt börtönbe vetették, „mivel rájuk bizonyítottnak vélték a vádat, mely szerint a keresztény névre hallgatnak.” Amikor a bíró a vallásukról kérdezte őket, „nyíltan tanúságot tettek keresztény voltukról.” Az ingerült bíró rájuk kiáltott: „Most is meghiúsulnak a császárok által hozott törvények? [...] Ó, ti büntetésre méltók, mily vakmerők vagytok a tiltott vallásban való kitartásban! Arcátlan vakmerőségetekért most végre bűnhődni fogtok!”⁴² A scilliumi vádlottakat szintén azért ítélte Saturninus *proconsul* halálra, mert makacsul kitartottak keresztény vallásuk mellett.⁴³

Mindezek alapján nem tudok egyetérteni Grüll Tibor álláspontjával: véleményem szerint a keresztény vallás követését a római jog direkt módon tiltotta. Nagyon valószínű, hogy a Galerius császár által 311-ben kibocsátott türelmi rendelet, mely megengedte, „hogy újból legyenek keresztények” („*ut denuo sint Christiani*”),⁴⁴ e megfogalmazásában arra a jogszabályra utalt vissza, melyet hatályon kívül helyezett (mely kimondta, hogy keresztények nem létezhetnek).

⁴⁰ Tertullianus: *Ad Scapulam* 4,3.

⁴¹ Vö. Euszebiosz: *Historia ecclesiastica* 4,26,10; 5,1,47.

⁴² Passio SS. Epipodii et Alexandri 4 (Kiss-Rigó László ford.).

⁴³ Acta martyrum Scillitanorum 14.

⁴⁴ Lactantius: *De mortibus persecutorum* 34; Euszebiosz: *Historia ecclesiastica* 8,17,9.